

УДК 58–659–8

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-129135

Кузик В. В.

кандидат мистецтвознавства, доктор філософії мистецтва, провідний науковий співробітник відділу музикознавства Інституту мистецтвознавства фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ
orcid.org/0000-0002-0110-6937
scholar.google.com.ua/citations?user=Gw-wq

Феномен соціолокусу "Іржавець"

У статті йдеться про своєрідний соціолокус – село Іржавець, Ічнянського району Чернігівської області, з яким пов'язана історія Чудотворної ікони Іржавецької Богоматері, оспіваної в поемі Т. Шевченка. Вказано на село Іржавець як місце народження ряду видатних діячів національної культури. У контексті статті обумовлено перспективність дослідження теми "Україна як феномен геогенетичних зон та геогенетичних вузлів". Виокремлено словосполучення "креативна променистість" рідної землі в аспекті геологічного, соціологічного, психологічного планів. Виявлено діалектичну зав'язку понять геогенетичні зони та "геогенетичні вузли" з поняттям "соціолокус" як показником результативності взаємодії перших двох. Наведено підстави (географічне розташування, історичне й духовне життя) щодо розгляду села Іржавець Чернігівсько-Сіверської землі (нині Ічнянський район Чернігівщини) як особного феномену соціолокусу. Удаючись аналізу географічно-геологічних знаків територіального розташування Іржавця, спростовано помилкове тлумачення й стверджено дійсне коріння назви цього прадавнього поселення. Зроблено розлогий екскурс в історію будівництва храму Святої Трійці зусиллями добродіїв Івана, Григорія, Михайла Стороженків, Івана Галагана. Представлено генеалогію родини Стороженків, родини Ревуцьких. Наведено історико-порівняльний зріз дореволюційного Іржавця XIX ст., і його як "колгоспного села" – XX ст., в ряду соціокультурних достоїнств якого зберігаються понині чарівність, замріяність, достойний вигляд його мешканців – нащадків козаків й хліборобів доби Хмельниччини. На прикладі Іржавця стверджено зростання наукового інтересу до села як своєрідного локального етносоціального й культурного осередку регіону Лівобережної України. Визнано таїну феномену села Іржавець у тріаді: божественна сила Чудотворної ікони Богоматері; сила слова й пензля Тараса Шевченка; праця впродовж століть добродіїв та нащадків родин Стороженків, Ревуцьких.

Ключові слова: історія України, краєзнавство, с. Іржавець, Т. Шевченко, брати Л. і Д. Ревуцькі, Чудотворна ікона Іржавецької Богоматері.

"Любіть Україну,
Всім серцем любіть"
В. Сосюра

Ще в минулому столітті – 1995 року, – при підготовці до конференції, присвяченій ювілею Максима Березовського в Глухові, у думках самоплином визначилася тема "Україна як феномен геогенетичних зон та геогенетичних вузлів" [1]. Скажу відверто, таке визначення стало й для мене несподіванкою. Але збирання фактологічного матеріалу, пов'язаного з місцем народження талановитих особистостей України (Глухів, Ніжин, Вишніця, Канев, Умань тощо), дало достатньо підстав, щоб зацікавитися спеціальною фіксацією, так би мовити, "креативної променистості" нашої рідної землі та вивчати її причини, що її обумовлюють (як геологічного, так і соціологічного й психологічного планів). Відомо, що вже здавна географія і геологія досліджують *негативні* – патові зони та зазначають їх на мапі планети. Чому ж не розпочати такі дослідження місцевин із *позитивними* характеристиками? Відомий поет Дмитро Чередніченко (і головний редактор газети "Жива вода"), ознайомившись із моїми розвідками, надрукував їх під назвою "Виявляється... Земля жива" [2].

З часом у діалектичній сув'язі понять "*геогенетичні зони*" та "*геогенетичні вузли*" з'явилося ще одне визначення – "*соціолокус*", що стало показником результативності взаємодії перших двох. Уперше цей термін почала вводити в книжці про композитора-класика Л. М. Ревуцького (2009 р.) [4]. Вивчення різних параметрів географічного розташування та історичного й духовного життя села Іржавець Чернігівсько-Сіверської землі (нині Ічнянського району Чернігівської) області вповні дає підстави розглядати його як особний феномен *соціолокусу*.

Село розташувалося на узвишку (196 м вище рівня моря), від якого свої витоки беруть три невеликі річки (Ржавка, Смош [Мокша], Удай). Його магічними знаками були прадавні кургани Осичиха й Деречиха, що випромінювали благодатну енергетику пращурів сивої давнини примножену в XVIII столітті духовною силою чудотворного образу Іржавецької Божої Матері. Саме наявність курганів та давні назви річок свідчить про заселеність цього місця сіверською гілкою слов'ян ще у дохристиянську добу. Хоча у XIX та XX століттях намагалися прищепити іржавчанам думку, що назва їх села походить від назви річки Ржавка, яка колись була більш повноводною, а зараз становить низку запруд, і на берегах яких ржали козацькі коні. Зрозуміло, це наївне тлумачення для простолюду, щоб приховати дійсне коріння назви прадавнього поселення. Адже, як стверджує

українське народознавство та й, зокрема, знаний авторитет у дослідженнях слов'янської давнини й міфології академік Б. Рибаків, там, де є Мокша – богиня-праматір – шукайте і її дочок Рожаниць, які завжди тримаються парами. А всі назви міст і сел, що починаються на "Рж" (Ржевськ, Ржищів тощо), навіть коли звучання цих приголосних "приховане" першою голосною (як у випадку Ржавець–Іржавець), все одно вказує на дохристиянські часи. До речі, наподалік від описаного тут села в тій же Чернігівсько-Сіверській землі є і пара йому, з такою ж самою назвою. Все, як годиться за звичаєм!

Центральним пунктом, навколо якого групувалися оселі с. Іржавець, був міцний кам'яний храм Святої Трійці, побудований у 1716–1723 роки зусиллями поміщиків с. Ржавець – сотника Іваницького Івана Стороженка й сотника Іченського Григорія Андрійовича Стороженка при сприянні Прилуцького полковника Івана Галагана та богомольців. 1794 р. добродійними зусиллями маршала (очільника дворянства) Чернігівського Михайла Стороженка було зведено красиву триарусну дзвіницю та встановлено 8 дзвонів. Найбільший мав вагу майже 3 тонни (2806 кг). Подумайте, тільки довести його до села за сотні кілометрів – непросте справа. До речі, з тієї дзвіниці було добре видно Качанівку. А благовіст великого дзвону в гарну погоду чули аж у Прилуках (майже за 30 км). Той же М. Стороженко зробив оздоблений кіот для чудотворного образу, подарував храму коштовну святодарницю з визолоченого срібла. Ця добродійність пояснюється не тільки глибокою вірою та патріотичними почуттями дарителя, але й тим, що його дружиною була Феодосія Семенівна Полуботок, яка мала значні родинні статки (онука гетьмана Павла Полуботка. То ж не все золото Полуботків дісталось Лондона!). Для музикологів окрема звістка: при Свято-Троїцькому храмі був хор і вочевидь не маленький, бо лише збережені рукописні хорові партії мають понад 170 назв, серед яких вітчизняні й зарубіжні сакральні твори, зразки розспівів київських, грецьких, грузинських та ін. Ноти написано вправною рукою фахового регента. Особливо значний корпус становлять Богородичні піснеспіви та Многоліття.

Дореволюційний Іржавець значно відрізнявся від знаного поколінням ХХ століття "колгоспного села", де здебільшого будівлі, – окрім двохповерхової школи ім. Л. Ревуцького, – на одне лице, з однаково відміряними латками-городами. Щоправда, у селі є два пам'ятника Т. Шевченкові (один – погруддя, а другий – у сидячому положенні). Є меморіал загиблим у часи війни односельцям. І радує око невеликий парк, що прикрашає центр села. А в останні пару років "перекинувся місток" і до історії – встановлено таблички, що тут у

1842 р. бував Т. Шевченко та звідси родом композитор-класик Л. Ревуцький. Але яким було тоді село?

За старим планом (на 1860 рік) видно, що центральним пунктом був міцний кам'яний храм Святої Тройці. Навколо нього розкидані на солідній відстані одна від одної садиби-маєтки з фруктовими садами і присадибними парками, з обов'язковими білими альтанками-ротондами на пагорбках, задбаними криницями. Поруч сусідили більш убогі хати й городи селянської бідноти. Було у селі дві кузні – та, що поменше, знаходилася біля церкви й обслуговувала дрібні людські потреби. Зрозуміло, був і шинок, а от торгових рядів окремо не мали, їздили на базар до Ічні або Прилук. Проте двічі на рік проводили ярмарки – навесні Ржавсько-Богородичну й восени Іоанно Богословську, – на які з'їздилися мешканці навколишніх містечок і сел (у часи кріпаччини вели торги й кріпаками). За Іржавцем знаходився спільний льодник, де впродовж літа на притрушених соломою брилах криги зберігалися харчі. Неподалік від нього стояла вишка-сторожа з драбиною, яку називали "цáрина"; на неї залазили, щоб спостерігати, де пасеться худоба, чи не їде хто до села, а чи не горить якесь обійстя... У садибах, що відрізнялися від простої одноповерхової хати значно вищою стелею, більшою кількістю кімнат (5–7) та просторим дерев'яним ґанком, жили знані родини, здебільшого – нащадки шляхетської козацької старшини Ічнянської сотні, яку довгі роки очолювали представники роду Стороженків.

Найдавніша письмова згадка про Іржавець належить до XVII століття і пов'язана з іменем Івана Стороженка, який 1690 р. разом із дружиною Марією Богданівною – донькою гетьмана Богдана Хмельницького – оселився там, започаткувавши династію сотників та полковників Стороженків. Архівні документи свідчать, що в добу Гетьманщини від 1648 до 1764 року село входило до складу Прилуцького полку. За реєстрами 1770 року воно було приписане до Ічнянської сотні Чернігівської губернії, 1799 року переведено до Прилуцького повіту Полтавської губернії, а від 1954 року – Ічнянського району Чернігівської області. Село й сьогодні привертає увагу якоюсь особливою чарівністю, замріяністю, задбаністю та гідним подиву достойним виглядом його мешканців – нащадків козаків й хліборобів доби Хмельниччини.

Увага до Іржавця не випадкова. Нині взагалі значно пожвавився науковий інтерес до СЕЛА як своєрідного локального етносоціального й культурного осередку, суттєвої складової зернини в щедрому колосі України (пропоную визначення – соціолокус). Свого часу такого типу книжка-довідник було зроблено про гуцульське містечко

Вижницю [1]. Прикметна і прекрасно ілюстрована кольоровими фотографіями, двомовна (українською та англійською) книжка "Легендарні села України" [6]. У ній вміщено матеріали про 41 українське село – Трипілля, Батурин, Сокиринці, Підгірці, Свирж, Млінів тощо. Віриться, що це тільки початок великої праці українських етнологів і культурологів, що розростеться багатьма новими публікаціями.

У цьому ряді не менш легендарним видається й Іржавець. То де ж криється таїна феномену Іржавця? На поверхні – принаймні три вагомих аргументи. Перший – упродовж двох століть у селі зберігалася Чудотворна ікона Богоматері, яка отримала назву Іржавецька, і з цією назвою назавжди увійшла до історії України та світу [3]. Другий – назва села невід'ємно пов'язана з іменем Тараса Григоровича Шевченка та його творчістю (поет був добрим знайомцем згаданих раніше Стороженків). Він замалював красвиди біля церкви і вже на засланні написав драматичну, сповнену гніву поему "Іржавець" [5]. Третій – в Іржавці знайшли притулок нащадки кровної родини Богдана Хмельницького по одній з його молодших доньок – Марії. А це – знані для вітчизняної історії представники роду Стороженків – Андрій Якович (1790–1857), який зберіг для України рукопис "Війська запорозького. 1649 року", Олекса (Олександр Петрович) Стороженко (1805–1974) – письменник і фольклорист, Микола Ілліч Стороженко (1836–1906) – професор-славіст Московського університету, очільник Російського Шекспірівського товариства (обидва були знайомцями Т. Шевченка), Євген Львович Ревуцького (1919–2006) – видатний українського терапевта [4]. А головне – двох титанів доби Українського відродження ХХ століття братів Ревуцьких – композитора Льва Миколайовича (1889–1977) та вченого-музиколога Дмитра Миколайовича (1881–1941), чиї імена за всенародним визначенням увійшли до списку 100 найвідоміших українців (реєстр 2000 р.) та 100 великих діячів культури України (2010).

Завершую на оптимістичній ноті. 1999 року в селі в покинутій їдальні відкрили таку-собі імпровізовану церкву. І люди, які понад шість десятиліть не мали змоги піти помолитися, потягнулися до неї. У багатьох хатах Іржавця та й навколишніх селах зберігаються невеличкі списки Чудотворної ікони, спаленої 1932 р., коли розпочалася "атеїстична п'ятирічка". У самій же церкві спочатку стояла світлина Чудотворної ікони Іржавецької Богоматері (форматом Ах4). Потім добродичці з Ічні подарували писану її копію, а два роки тому передали із записників Києво-Печерської лаври ще один список ікони. Вони гарно мальовані, за розмірами відповідають втраченому оригіналу. Селяни й добродичці збирали кошти, щоб вибудувати в

селі нову цеглову церкву, можливо, вона не буде таких розмірів і краси як мурований Свято-Троїцький храм, який того ж сумнозвісного 1932 року зруйнували й каміння якого частково пішло на будівництво Іваницької сільради. Але новобудова нинішньої церкви веселить серце, а її бані виглядають як золочені крашанки. Незабаром встануть і хрести. Та хоч звернути увагу на виняткової соціально-духовної ваги подію: 5 червня цього 2019 року після 88-річної перерви відбулася хресна хода навколо збудованої церкви. Віряни несли ікону Богоматері, співав хор, зійшлося багато люду з навколишніх сел і містечок. Нащадки козацького краю відчули потужну міць свого коріння.

Література

1. Колодій В. Д. Вижниця: путівник. Ужгород, 1982.
2. Кузик В. Виявляється... Земля жива. Україна як феномен геогенетичних зон та геогенетичних вузлів. *Жива вода*. 1996. № 1. Січень.
3. Кузик В. "Заплакала Матір Божа сльозами святими..." (300-річчя Іржавецької чудотворної ікони). *Слово Просвіти*. 2016. № 43. 27 жовт.– 2 жовт. (1-а ч., с. 8–9); № 44. 3–9 листоп. (2-а ч., с. 8).
4. Кузик В. Лев Миколайович Ревуцький. Ніжин, 2009, 2011.
5. Кузик В. Феномен Іржавця: поезія Тараса Шевченка у формуванні творчих особистостей братів Ревуцьких. *Часопис НМАУ ім. П. Чайковського*. Київ. 2014. № 1(22). С. 40–50.
6. Рогаєв Х. Й., Бошицький Ю. Л., Голубаха І. А., Мунін І. Б. Легендарні села України. Київ, 2010.

References:

1. Kolodiy, V. D. (1982). *Vyzhnytsya: Putivnyk* [Vizhnitsa: A guide]. Uzhhorod, 1982.
2. Kuzyk, V. (1996) *Vyavlyayet'sya... Zemlya zhyva. Ukrayina yak fenomen heohenetychnykh zon ta heohenetychnykh vuzliv* [It was found... Earth is alive. Ukraine as a phenomenon of geogenetic zones and geogenetic nodes]. *Zhyva voda – Living water*. (1) 1996. [in Ukrainian].
3. Kuzyk V. "Zaplakala Matir Bozha sl'ozamy svyatyamy..." (300-richchya Irzhavets'koyi chudotvornoyi ikony) ["Mother of God tears with tears of saints ... " (300th anniversary of the miraculous icon of Irzhavets)]. *Slovo Prosvity*. (43) 2016. 27 zhovt. – 2 zhovt. (1-a ch., s. 8–9); № 44. 3–9 lystop. (2-a ch., s. 8). [in Ukrainian].
4. Kuzyk, V. (2009). *Lev Mykolayovych Revuts'kyy* [Lev Mykolayovych Revutsky]. Nizhyn. [in Ukrainian].
5. Kuzyk V. Fenomen Irzhavtsya: poeziya Tarasa Shevchenka u formuvanni tvorchykh osobystostey brativ Revuts'kykh [The Phenomenon of the Irzhavets: Taras Shevchenko's Poetry in the Formation of Creative Persons of the Revutters Brothers] *Chasopys NMAU im. P. Chaykovskoho*. Kyiv, (1; 22) 2014. 40–50 [in Ukrainian].

6. Rohayev Kh. Y., Boshyts'kyu Yu. L., Holubakha I. A., Munin I. B. (2010). *Lehendarni sela Ukrainy* [Legendary villages of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

V. Kuzyk

Phd, Senior Researcher, Candidate of Art Studies. in the Department of Musicology and Ethnomusicology in the Maxym Rylskyi's Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology

The phenomenon of the sociolokus "Irzhavets"

The paper deal with original "sociolokus" – Irzhavets village of Ichnya district of Chernigiv province – connected with story about the miracle-working icon of Divine Mother. Taras Shevchenko dedicated poem to this icon. The Irzhavets village is the birth place for prominent persons in national cultural field. The subject "Ukraine as a phenomena geo-genetic area and geo-genetic node" is describe in current paper. It was mentioned expression "geo-genetic area" and "geo-genetic node" concerned with a term "sociolokus" as a value of effective the aforementioned phrases. There are some reasons (geographical location, historical and cultural life) of exist of Irzhavets village of Chernigiv-Siver region (nowadays Ichnya district of Chernigiv province) as unique phenomena of "sociolokus". Analyzing geographic-geological information of Irzhavets' location, it was disproved previous explain and find real meaning of the name of this ancient settlement. It was review the history of building of Holy Trinity church, supported by philanthropies the Storozhenko Ivan, George and Mychailo, Ivan Galagan. The genealogies of the Storozhenko and Revutskyi family were demonstrated. As well historical view of before revolution Irzhavets in XIX century and "kolgosp village" in XX was presented. The social and cultural values of this village keep the beautiful landscape and its citizens, heirs of Cossack in Chmelnytskyi period. The history of Irzhavets shows increasing interest to this village as original ethno social and cultural area of Left Bank Ukraine region. There is mysterious of Irzhavets in triad: power of miracle-working icon of Divine Mother, Taras Shevchenko words and pictures, activities and life of prominent families of the Storozhenko and Revutskyi.

Key words: *history of Ukraine, regional study, Irzhavets village, Taras Shevchenko, Levko and Dmyrto Revutskyi, miracle-working icon of Divine Mother.*